

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „GEORGE BARIȚIU”

SPAȚIUL CONCENTRAȚIONAR COMUNIST
DIN ROMÂNIA
PENITENCIARUL SIGHET (1950-1955)

REZUMATUL
TEZEI DE DOCTORAT

CONDUCĂTOR DE DOCTORAT

Cercetător științific gr. I dr. Gheorghe IANCU

DOCTORAND

Andrea FÜRTÖS

2011

CUPRINS

INTRODUCERE	5
CAPITOLUL I	
EVOLUȚIA SISTEMULUI PENITENCIAR DIN ROMÂNIA (1945-1964)	10
I.1. Structura Direcției Generale a Penitenciarelor	10
I.2. Legislația sistemului detenției.....	15
I.3. Instrumentele represiunii	26
I.4. Măsuri judiciare ale coerciției	29
I.4.a. Motive și pretexte în Codul Penal	30
I.4.b. Alte legi ... legi secrete	33
I.5. Geografia penitenciară.....	40
I.6. Dimensiunea represiunii	60
CAPITOLUL II	
DRUMUL SPRE MONOLITISMUL POLITIC (1947-1950)	64
II.1. Desființarea și autodizolvarea partidelor politice	64
II.2. Destine de foști demnitari ai României interbelice	79
CAPITOLUL III	
ARESTAREA ELITEI POLITICE INTERBELICE	88
III.1. „Noaptea demnitarilor”(5/6 mai 1950)	88
III.2. Arestări ulterioare	102
III.3. Situația familiilor rămase în libertate: comentarii versus zvonuri	105
CAPITOLUL IV	
OFENSIVA ÎMPOTRIVA BISERICII CATOLICE	118
IV.1. Interzicerea Bisericii Greco-Catolice	123
IV.2. Persecuția Bisericii Romano-Catolice	132
IV.3 Clerici catolici în detenție la Sighet	140
CAPITOLUL V	
ISTORICUL PENITENCIARULUI	151
V.1. Inițierea și concretizarea proiectului	153
V.2. Destinații între 1897-1950	156
CAPITOLUL VI	
STATUTUL JURIDIC AL DEȚINUȚILOR	163

CAPITOLUL VII	
DINAMICA POPULAȚIEI PENITENCIARULUI	166
CAPITOLUL VIII	
REGIMUL PENITENCIAR	168
VIII.1. Viața cotidiană	168
VIII.2. Regimul alimentar	193
VIII.3. Asistența medicală	198
CAPITOLUL IX	
PERSONALUL ÎNCHISORII	205
IX.1. Comandanții	207
IX.2. Gardienii	220
IX.3. Ofițerii politici	237
IX.3.a. Organizația de Bază	242
IX.4. Grupa Operativă	259
IX.5. Medicul și sanitarul	285
IX.6. Contabilul	287
CAPITOLUL X	
VICTIMELE SIGHETULUI	307
X.1. Situația și înregistrarea deceselor	307
X.2. Lista celor trecuți în neființă	319
CAPITOLUL XI	
PENITENCIARUL SIGHET: DE LA REPROFILARE LA DEZAFECTARE	325
XI.1. Legalizări retroactive ale detenției	325
XI.2. Eliberarea și transferarea deținuților politici	328
XI.3. Ecouri internaționale ale reclusiunii politice de la Sighet.....	339
XI.4. Reintegrarea în societate a foștilor deținuți	342
XI.5. Reprofilarea penitenciarului	351
CAPITOLUL XII	
DESTINELE FOȘTILOR DEȚINUȚI	357
CONCLUZII	552
LISTA BIBLIOGRAFICĂ	558
Lista abrevierilor	578
ANEXE	580

Cuvinte cheie: legislație; detenție politică; sistem penitenciar; Sighet; arestări; demnitari; episcopi catolici; preoți catolici; închisoare; regim alimentar; asistență sanitară; exterminare; gardieni; comandant; decese.

Rezumat

În România comunistă, sistemul penitenciar, locul în care, în general, se execută pedeapsa și sunt „disciplinați infractorii”, a devenit spațiul în care s-a realizat torturarea, reeducarea, distrugerea fizică și psihică a celor care se opuneau sau nu agreau noua societate bazată pe modelul sovietic. Începând din anii 1948-1949, reclusiunea politică din România a evoluat spre un regim de exterminare lentă (fizică și psihică) a opozaților regimului, prin izolarea totală de familie, condițiile inumane de trai, înfometare, lipsa asistenței medicale și printr-o supraveghere permanentă. În cadrul sistemului concentraționar românesc, Penitenciarul Sighet Principal a avut un loc aparte, întrucât aici, în intervalul mai 1950 - iulie 1955, a fost izolată și în mare măsură exterminată o parte însemnată a elitei politice, culturale și religioase a României interbelice. Dintr-o închisoare de nivel județean, cu o capacitate de „cazare” relativ modestă, comparativ cu alte spații de detenție cum ar fi Gherla sau Aiud, penitenciarul din Sighet a devenit, timp de cinci ani, o unitate cu un regim special datorită categoriilor de deținuți încarcerati aici.

Cele mai importante contribuții referitoare la detenția politică din Penitenciarul Sighet aparțin foștilor deținuți: istoricii Constantin C. Giurescu și Ion I. Nistor, cardinalul Iuliu Hossu, episcopul Ioan Ploscaru, preoții Alexandru Rațiu și Gheorghe Pătrașcu, ziaristul Nicolae Carandino. Ulterior, au apărut mai multe studii, bazate atât pe sursele memorialistice cât și pe anumite documente de arhivă, care încearcă descifrarea mecanismelor prin care s-a realizat reprimarea foștilor politicieni și a clericilor catolici, dar și o evaluare a personalităților implicate. Parcurgând lista cărților și a studiilor privitoare la problematica detenției de la Sighet, se remarcă lipsa unei monografii dedicate acestei închisori. Abordarea noastră, axată pe problematica reclusiunii politice (mai 1950 – iulie 1955), se dorește a fi doar o parte dintr-o astfel de monografie a celor aproape 100 ani de funcționare a închisorii din Sighet. Scopul acestei lucrări este de a prezenta aspectele esențiale ale organizării și funcționării sistemului concentraționar românesc, pe baza unui studiu de caz: Penitenciarul Sighet Principal. Demersul nostru se bazează în mare parte pe documente inedite din arhivele Serviciului Român de Informații, Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Administrației Naționale a Penitenciarelor, Arhivele Naționale ale României și a Memorialului Victimelor Comunismului și al Rezistenței. Mărturiile de istorie orală, ale foștilor deținuți și ai foștilor angajați ai penitenciarului, păstrate în Arhiva de Istorie Orală a

Centrului Internațional de Studii asupra Comunismului din cadrul Memorialului Sighet și în arhiva personală a autoarei, au oferit informații extrem de utile cercetării. În cadrul documentării am apelat și la literatura de specialitate, alcătuită din memorii, jurnale, colecții de documente, dar și studii generale sau speciale.

Lucrarea este structurată pe 12 capitole. În cadrul primului capitol am încercat să surprindem evoluția sistemului penitenciar din România în intervalul 1945-1964, cu accent pe legislația și instrumentele represiunii, structura Direcției Generale a Penitenciarelor, categoriile de penitenciare și câteva considerații referitoare la dimensiunea represiunii. Următorul capitol prezintă desființarea și autodizolvarea partidelor politice democratice, precum și destinul unor fruntași ai vieții politice interbelice în perioada anilor 1947-1950. După eliminarea din viața publică, fosta elită interbelică a fost pauperizată și marginalizată, devenind subiectul unei ample activități de supraveghere a Securității. Trecutul lor a generat o acțiune represivă sistematică, întreprinsă împotriva unor persoane vârstnice, lipsite de posibilități economice și pedepsite prin numeroase măsuri administrative. Majoritatea foștilor oameni politici fuseseră deja expropriați de cea mai mare parte a averii, prin măsurile succesive de naționalizare a proprietăților industriale și bancare (iunie 1948), confiscarea moșiilor (martie 1949) și naționalizarea imobilelor (aprilie 1950). Pe fondul măsurilor represive și a dificultăților întâmpinate în asigurarea traiului de zi cu zi, foștii demnitari s-au izolat tot mai mult de cei din jur, preferând doar compania unui cerc restrâns de persoane, format din membri familiei sau din prietenii foarte apropiați. În aceste condiții, cu toate că, elita politică interbelică nu mai reprezenta o formă de opoziție reală la adresa regimului, în primăvara anului 1950, autoritățile comuniste au declanșat ofensiva împotriva foștilor politicieni. Operațiunea de arestare a vechii elite politice, desfășurată în noaptea de 5/6 mai 1950, reacțiile survenite după aceste rețineri, dar și o prezentare a situației disperate a membrilor de familie rămași acasă, sunt prezentate în cuprinsul celui de al treilea capitol. Pe baza unor tabele redactate la nivelul conducerii Ministerului de Interne, cuprinzând miniștri din perioada 1919-1945, în noaptea de 5/6 mai 1950 au fost arestați 84 de foști demnitari. Aceștia li s-au adăugat, în zilele următoare, alții, cu toții fiind închiși la Penitenciarul din Sighet. Ipoteza cea mai credibilă, neconfirmată încă de o sursă oficială, este că alegerea Sighetului pentru încarcerarea elitei politice și religioase interbelice s-a bazat atât pe apropierea de granița sovietică, iar în cazul unei revolte anticomuniste deținuții puteau fi transferați cu ușurință în Uniunea Sovietică, cât și pe stilul de construcție al penitenciarului, bazat pe sistemul celular, care putea asigura condiții favorabile separării și izolării deținuților.

Alături de foștii politicieni, a doua mare categorie a deținuților politici de la Sighet a fost reprezentată de ierarhii și preoții catolici. Capitolul IV prezintă ofensiva autorităților

comuniste împotriva Bisericii Catolice din România, finalizată prin interzicerea Bisericii Greco-Catolice, persecuția Bisericii Romano-Catolice și încarcerarea unui număr important de ierarhi și clerici catolici (de ambele rituri) la Penitenciarul din Sighet. În perioada detenției, atât episcopii, dar și preoții greco-catolici (închiși pentru refuzul de a trece la Biserica Ortodoxă) au fost contactați în nenumărate rânduri de autorități, cu propunerea de renunțare la credința lor în schimbul eliberării imediate. Aceste oferte au fost declinate întotdeauna cu demnitate atât din partea ierarhilor, dar și a preoților uniți.

Capitolul V descrie istoricul penitenciarului din Sighet din momentul înființării (1897) până la începutul lunii mai 1950, când a fost transformată într-o închisoare exclusiv politică. Construită la sfârșitul secolului al XIX-lea, era destinată încarcerării infractorilor de drept comun, caracteristică ce s-a menținut și în perioada interbelică. În luna mai 1950, specificul unității de detenție s-a modificat radical, iar pentru mai bine de cinci ani, până în iulie 1955, a fost transformat într-un penitenciar exclusiv politic, devenind locul de întemnițare al unei părți importante ale fostei elite politice, culturale și religioase ale României interbelice. În acest interval, închisoarea din Sighet, denumită „colonia de muncă Dunărea” în limbajul codificat al Ministerului de Interne a fost considerată o unitate penitenciară cu un specific aparte.

Capitolul VI încercă să deslușească care a fost statutul juridic al deținuților din penitenciar, majoritatea fiind arestați pe baza unor tabele întocmite în primăvara anului 1950, la nivelul conducerii Ministerului Afacerilor Interne (în cazul foștilor demnitari), sau reținuți pentru refuzul de a trece la Biserica Ortodoxă (în cazul clericilor catolici), fiind închiși mai bine de un an de zile fără nicio bază legală. În cursul anilor 1951-1952, în baza Decretului nr. 6 din 14 ianuarie 1950, prin care au fost înființate unitățile de muncă, prin mai multe decizii ale Ministerului de Interne și ale Securității, atât foștii demnitari, cât și ierarhii și preoții catolici au fost internați retroactiv în unitatea de muncă „evidență specială Dunărea”. Alături de deținuții internați administrativ, la Penitenciarul Principal Sighet au fost încarcerați și deținuți condamnați de instanțele judecătorești: foști miniștrii din guvernele interbelice sau din timpul regimului antonescian, episcopi și preoți catolici. Dar și în aceste cazuri era vorba de condamnări pronunțate în cadrul unor procese cu un evident caracter politic.

Câteva aspecte referitoare la dinamica deținuților din penitenciar sunt schițate în cadrul capitolului VII. Închisoarea din Sighet era un penitenciar de dimensiuni relativ mici, care a dobândit începând din luna mai 1950 un specific aparte: izolarea fostei elite interbelice. Din acest motiv a existat o anumită stabilitate, iar după transferul principalelor loturi, în cursul anilor 1950-1951, s-au înregistrat extrem de rar modificări ale efectivului de deținuți. În intervalul mai 1950 – iulie 1955, numărul deținuților din penitenciar a variat în jurul cifrei de

150-160 persoane, fiind mai redus în primul (1950) și ultimul (1955) an al detenției politice de la Sighet. Numărul total al deținuților politici din penitenciar în intervalul de timp menționat se situează în jurul cifrei de 200 persoane.

Capitolul VIII este consacrat prezentării regimului de detenție sub toate aspectele sale: viața cotidiană a deținuților, regimul alimentar și asistența medicală extrem de precară. Supraviețuitorii Sighetului amintesc de trei elemente principale care defineau viața din închisoare: foamea, frigul și izolarea, toate acestea având drept scop lichidarea sistematică a celor închiși. De altfel, întreg regimul din penitenciar a fost conceput pentru a-i dezumaniza, umili și batjocori pe deținuți. Aceste scopuri erau urmărite atât prin regimul zilnic (muncile la care erau supuși indiferent de vârstă sau de starea sănătății), cât și prin regimul alimentar sau cel sanitar. Înfrigați, înfomețați, terorizați, nu atât fizic cât psihic, deținuții aveau de acceptat și violențele de limbaj, trivialitățile unor oameni lipsiți de orice instrucție, dar ajunși șefi ai unor foști miniștri, academicieni sau ofițeri de rang superior. În intervalul mai 1950 - iulie 1955, deținuții politici de la Sighet au pierdut orice contact cu familiile, întrucât nu a existat posibilitatea comunicării cu cei rămași acasă prin intermediul vorbitorului, pachetelor sau a scrisorilor. Regimul de detenție de la Sighet a fost stabilit prin directive și ordine speciale ale Ministerului Afacerilor Interne, diferite de regulamentul general aplicat în alte penitenciare.

Capitolul IX descrie structura de personal a penitenciarului, care a cunoscut o permanentă schimbare, mai ales în cazul gardienilor, rare fiind situațiile în care aceștia au rămas în funcție de la mijlocul anului 1950 până în luna iulie 1955. Schema penitenciarului, cu mici modificări, prevedea următoarele funcții: director, gardian, loțiitor politic, ofițer informativ, ofițer de serviciu, medic, sanitar, contabil, secretarul de greșă și soldații în termen, aceștia din urmă asigurând paza exterioară a clădirii. Transformarea penitenciarului din Sighet într-o închisoare cu un caracter exclusiv politic la începutul lunii mai 1950 a însemnat și transferarea unei echipe noi de gardieni. Erau oameni aduși din diverse zone ale țării, proveniți din familii sărace din mediu rural, cu o educație precară, angajați în cadrul Direcției Generale a Penitenciarelor în anii 1949-1950. Din consultarea documentelor de arhivă rezultă un număr de aproximativ 70 de gardieni care au activat, o perioadă mai lungă sau mai scurtă, în intervalul mai 1950 - iulie 1955, în cadrul Penitenciarului Sighet Principal. Așa cum rezultă din mărturii, în foarte puține cazuri deținuții cunoșteau numele real al gardienilor, ei primind nume convenționale pentru a putea fi recunoscuți. Numele convenționale ale gardienilor erau date fie după asemănarea lor cu persoane cunoscute de toți în cadrul unui colectiv, fie după anumite caracteristici fizice. În codul propriu al deținuților unii gardieni erau desemnați numai cu inițialele, exprimând modul în care erau ei apreciați. Astfel, unii gardieni sunt

menționați cu siglele: B1, B2, B3 – B venind de la bestie, sau J1, J2, J3 - de la javră. Una din caracteristicile esențiale ale regimului comunist era disimularea, prefăcătoria majorității indivizilor în prezența celorlalți, întrucât oamenii nu spuneau ceea ce cred, ci afișau opinii și sentimente pe care nu le aveau, dar pe care în forul lor interior le contestau sau chiar le disprețuiau. Acest lucru era valabil și în cazul gardienilor de la Sighet, nevoiți să impresioneze prin asprime, folosind cuvinte grele, rostite în prezența celorlalți, dar unii din ei se dovedeau extrem de umani când nu erau văzuți de colegii sau superiorii lor. Pe baza consultării dosarelor de cadre am încercat să conturăm câteva profiluri umane și să întocmim o listă conținând numele angajaților penitenciarului în perioada 1950-1955, însoțită de o succintă prezentare.

Condițiile inumane din penitenciar, adăugate vârstei înaintate a celor închiși, a stării de sănătate precare și lipsa asistenței medicale au contribuit substanțial la rata ridicată a mortalității în rândul deținuților politici închiși la Sighet. Astfel, în perioada mai 1950 - iulie 1955, dintr-un număr de aproximativ 200 de persoane, 53, adică 25%, au decedat. Sighetul a fost închisoarea cu cea mai ridicată rată a mortalității în rândul unităților din cadrul sistemului concentraționar românesc. Capitolul X prezintă situația deceselor din penitenciar, modalitatea de îngropare a cadavrelor, faptul că nu au fost întocmite acte de moarte (operațiunea realizându-se abia în vara anului 1957) și o listă a deținuților decedați. În cursul anului 1955, la închisoarea din Sighet au fost trimise mai multe comisii de anchetă pentru a verifica „respectarea legalității populare” în cadrul penitenciarului. Ancheta a avut ca punct de plecare rapoartele trimise superiorilor săi de Alexandru Satmari, ofițerul informativ al penitenciarului, în care prezenta unele ilegalități din activitatea directorului închisorii. O parte din documentele rezultate în urma acestor anchete s-au păstrat în dosarul de cadre al fostului comandant al penitenciarului din acea vreme, Vasile Ciolpan. Aceste documente conțin informații relevante privitoare la decesele din penitenciar, la modul în care acestea erau raportate forurilor superioare, precum și la locurile de îngropare. Trupurile neînsuflețite au fost transportate în timpul nopții cu o căruță în cimitirul orașului, iar de la mijlocul anului 1952, în cimitirul spitalului, situat la marginea Sighetului și aruncate în gropi ce au rămas anonime până azi. În cazul morții unui deținut din penitenciar, comandantul întocmea un simplu proces-verbal în dublu exemplar, fără ștampilă și număr de înregistrare, în care erau trecute numele deținutului, data și cauza morții. În intervalul 1950-1955 au fost trei cazuri de sinucidere prin strangulare: fostul președinte al Academiei Române, Alexandru Lapedatu, fostul ministru al Cultelor, Radu Roșculeț și fostul guvernator al Băncii Naționale, Constantin Tătăranu. În cazul deținuților politici decedați în Penitenciarul Sighet nu s-au întocmit acte de moarte, această operațiune realizându-se abia în vara anului 1957, în urma presiunilor venite

din partea familiilor celor dispăruți. Certificatele de deces se găsesc într-un registru special al Stării Civile din Sighet, iar potrivit acestora, academicieni, generali și profesori universitari nu au urmat nici o școală, fiind doar niște „indivizi fără ocupație”.

Capitolul XI urmărește transformările petrecute în spațiul penitenciar românesc sub auspiciile Conferinței de la Geneva din luna iulie 1955. În acest context trebuie văzute măsurile de bunăvoință adoptate de guvernul de la București în cursul anului 1955, cum ar fi introducerea unui nou regulament privind regimul penitenciar sau grațierea pedepselor unui număr considerabil de deținuți politici. În luna ianuarie 1955, episcopii greco-catolici rămași în viață (Iuliu Hossu, Alexandru Rusu și Ioan Bălan) au fost transferați la București, pentru a fi supuși unor tratamente medicale. În cursul lunilor martie-aprilie 1955, după o scurtă trecere pe la Jilava, preoții catolici închiși la Sighet au fost mutați la diverse penitenciare din țară. Unii au fost transferați la închisoarea din Râmnicu Sărat (cei care aveau condamnări judecătorești), în timp ce alții (nefiind condamnați, iar internările administrative le-au expirat) mutați la diverse penitenciare, de unde, după o scurtă perioadă de cercetări, majoritatea au fost eliberați. Printr-o hotărâre a Consiliului de Miniștri din 26 iunie 1955, deținuții politici din Penitenciarul Sighet Principal au fost împărțiți în trei categorii distincte: o parte urmau să fie puși în libertate, alții eliberați din penitenciar, dar li se stabilea un regim de domiciliu obligatoriu, iar cei din a treia categorie continuau să fie menținuți în închisoare. Pe baza acestei hotărâri, la începutul lunii iulie 1955, aproximativ 25 deținuți de la Sighet au fost eliberați, revenind la familiile lor, dar nu și la fostele locuințe, confiscate între timp de autoritățile comuniste. O mică parte, în jur de nouă persoane, au fost trimiși cu domiciliu obligatoriu în Bărăgan, iar un grup alcătuit din aproximativ 30-35 de foști demnitari a fost transferat la București, în arestul Ministerului de Interne. După transferul deținuților politici, la 5 iulie 1955, închisoarea din Sighet a redevenit penitenciar de drept comun, unde au fost aduși, la mijlocul lunii iulie 1955, aproximativ 200 deținuți de drept comun de la Făgăraș și Galați. Personalul administrativ al unității a rămas la vechiul loc de muncă. Treptat, unii din ei au fost transferați la alte închisori din țară, iar alții, trecuți în rezervă. Cu toții, la trecerea în rezervă, au fost nevoiți să semneze o declarație prin care se angajau să păstreze confidențialitatea despre activitatea lor din penitenciar. În perioada anilor '60-'70 în Penitenciarul din Sighet (devenit Secție exterioară a Penitenciarului Satu Mare, iar ulterior Baia Mare) au fost încarcerați doar ocazional deținuți politici pentru perioade foarte scurte, însă nu din rândul elitelor. De obicei, erau deținuți aflați în tranzit spre alte penitenciare din zonă (Oradea, Satu Mare, Baia Mare), sau persoane acuzate de săvârșirea unor delictes cu caracter politic, care urmau să fie supuși unor tratamente de specialitate în Secția de Psihiatrie (alături de bolnavii cronici) a Spitalului Unificat Sighet. Pe baza Decretului 225/1977, prin

care au fost desființate mai mult de jumătate dintre închisorile existente în acel moment în România, penitenciarul din Sighet a fost complet dezafectat. Începând din luna august 1977, clădirea fostei închisori a fost utilizată ca depozit și spațiu de producție de către diverse unități economice din oraș.

Ultimul capitol prezintă destinele foștilor deținuți politici de la Sighet după eliberarea / transferarea acestora din penitenciar. Foștii politicieni din perioada interbelică erau nevoiți să trimită diverse memorii pentru a obține o pensie minimală, confruntându-se cu numeroase forme de discriminare socială, dar și cu o permanentă supraveghere a Securității prin deschiderea dosarelor de urmărire informativă. În anii 1958-1960 au fost instrumentate câteva procese ale fruntașilor liberali, acuzați de o așa-zisă încercare de reconstituire a partidului. Simplul fapt că se întâlneau la o înmormântare sau cu ocazia unor zile onomastice și discutau diverse probleme de ordin general (fiind abordate și chestiuni politice), oferea Securității pretextul pentru arestarea, anchetarea și judecarea foștilor politicieni, abia eliberați din închisoare. Aproape în totalitate, reprezentanții vechii elite politice trăiau într-o stare generală de sărăcie, reușind cu greu să mai găsească ceva prin casă ce putea fi vândut, în vederea asigurării traiului zilnic. În cazul foștilor preoți greco-catolici eliberați de la Sighet, majoritatea s-au angajat la diverse instituții, în poziții mult inferioare pregătirii lor. În pofida numeroaselor greutăți materiale îndurate, a tracasărilor la care au fost supuși din partea autorităților și a unei atente supravegheri a Securității, clericii uniți au rămași fideli credinței lor.

Sistemul penitenciar din România comunistă a reușit să transforme sute de mii de oameni în victime. Agresiunea concertată și de durată, de ordin fizic și moral asupra arestaților și a familiilor acestora a avut ca rezultat demoralizarea celor care nu au fost victime directe ale represiunii, dar care puteau deveni oricând. Teroarea, ca mod de guvernare în sistemele totalitare, a produs suferință în cercurile sociale alese ca țintă, dar, totodată, a făcut să răspândească concentric în societate o frică generalizată, paralizantă. Așa s-a ajuns la obediența unui popor intimidat, pentru care, după cum remarca istoricul britanic Dennis Deletant, frica devenise o a doua natură.